

ФЕРМЕРСЬКІ ГОСПОДАРСТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

*ДЕМЧАК І.М.,
кандидат економічних наук
Український науково-дослідний інститут
продуктивності агропромислового комплексу
СВИНОУС І.В.,
доктор економічних наук, професор
Білоцерківський національний аграрний університет
МИКИТЮК Д.М.,
кандидат сільськогосподарських наук, доцент
Український науково-дослідний інститут
продуктивності агропромислового комплексу
СИДОРУК О.П., пошукач
Український науково-дослідний інститут
продуктивності агропромислового комплексу
БИБА В.А., пошукач
Білоцерківський національний аграрний університет*

Наведено дані про стан функціонування фермерських господарств України, а саме: наявність ресурсного потенціалу, ефективність виробництва та рівень державної підтримки.

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс займає особливе положення в економіці України. Від результатів його діяльності значною мірою залежать не тільки задоволення потреб населення в продуктах харчування, забезпечення харчової та легкої промисловості сільськогосподарською сировиною, продовольча безпека, а й економічна незалежність країни.

Активне формування фермерських господарств, що розпочалося в 1992 році, у 1998-му істотно сповільнилося, частина створених суб'єктів господарювання припинили свою господарську діяльність. Поспішне і далеко не завжди продумане проведення аграрних перетворень, наявність адміністративних бар'єрів та інші негативні явища не дозволили в стислі терміни досягти прийнятного рівня ефективності виробництва фермерських господарств. Це було зумовлено не тільки економічною кризою, характерною для всього народного господарства країни, а й відсутністю концепції розвитку фермерського сектору в загальній структурі багатокладної економіки аграрного сектору.

Проведена в Україні аграрна реформа ставила своєю метою створити необхідні умови для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі. Однією з таких форм, найбільш адекватних ринковим відносинам, є фермерські господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан і перспективи розвитку фермерських господарств досліджували у наукових працях такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як: В.П. Горьовий, В.В. Липчук, Л.Б. Гнатишин, О.М. Кордоба, В.Я. Месель-Веселяк, Э. Касл, М. Беккер, А. Нельсон, П.Т. Саблук, А.М. Стельмащук, К.З. Возний, М.Г. Шульський та ін. Проблеми розвитку підприємства у сільській місцевості вимагають перегляду ролі і місця фермерських господарств у процесі самозайнятості населення та формування підприємницької ініціативи.

Мета дослідження – розробити практичні рекомендації щодо подальшого розвитку фермерських господарств, як однієї із організаційно-правових форм функціонування сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу. На даний час сімейна ферма залишається основою сільськогосподарського виробництва як у країнах Західної Європи, так і в Америці. У США односімейних ферм налічується 87% від загального числа наявних господарств [1].

Світовий рівень розвитку продуктивних сил дозволяє виробляти такий обсяг продовольства, що переважна частина членів суспільства звільняється від сільськогосподарської праці. Наприклад, у Голландії кожен фермер годує 112 осіб, у Данії – 100, у Бельгії – 88, Великобританії – 85, у США – 79, в Німеччині – 64, у Франції – 40, в Ірландії – 30, в Італії – 21, і лише в Україні сільськогосподарський товаровиробник виробляє продуктів для 10 – 14 співвітчизників. Тому важливо визнання українським суспільством необхідності відродження фермерських господарств як товаровиробника [2].

І хоча цілком очевидно, що у найближчій перспективі фермерські господарства в нашій країні не стануть основною формою організації сільськогосподарського виробництва, їх роль і значення в розвитку аграрного сектору економіки будуть зростати. Це позитивно позначиться на поліпшенні використання ресурсного потенціалу аграрного сектору, підвищення ефективності його функціонування в цілому.

Фермерство – новітня форма господарювання в сучасних ринкових умовах на землях сільськогосподарського призначення, яка характеризує аграрний сектор економіки, а через нього і економіку України. І як один із видів підприємницької діяльності у сільському господарстві фермерство ґрунтується на своєрідних принципах свого становлення та функціонування в мінливих умовах ведення агробізнесу.

Незважаючи на певну широту і повну автономію ведення господарської діяльності, умови функціонування фермерських господарств в Україні є досить складними, що зумовлює окреслення основних проблем їх розвитку: складний правовий механізм отримання земельних ділянок для створення фермерського господарства та невизначеність суб'єктивного складу правовідносин приватної вартості на землю; відсутність спеціалізованої юридичної служби на селі, яка б належним чином надавала правову допомогу фермерським господарствам та сприяла їх правовому і економічному захисту, особливо селянам, які мають намір створити фермерські господарства; деякі представники органів влади та самоврядування часто допускають юридичні порушення при вирішенні питань щодо виділення земельних ділянок для створення фермерських господарств, не дотримуючись принципу рівноправності форм власності; відсутність єдиного кодифікаційного акта, який мав би змогу уніфікувати аграрне законодавство [3].

Отже, у зв'язку з недосконалістю чинного законодавства, недостатньою державною увагою до потреб фермерства та слабкою їх соціальною захищеністю кількість фермерських господарств в Україні за останні роки має тенденцію до зменшення.

Протягом 1990-2014 рр. чисельність фермерських господарств суттєво зросла від 92 до 39428 од. у 2014 році. Найбільша кількість фермерських господарств відзначена в 2008 р. Із 2009-го по теперішній час простежується негативна тенденція зниження їх кількості, що викликано як економічними, так і соціальними чинниками.

Причиною таких змін є довготривалий диспаритет цін на промислову і сільськогосподарську продукцію з нееластичністю її ринкового попиту, що відповідно відобразилося в отриманні доходів фермерів та зумовило ліквідацію більшості фермерських господарств або їх злиття (укрупнення) за певною спеціалізацією виробництва. Останнє дозволяє підібрати виробничий напрям за рахунок розширення земельних угідь і тим самим уможливити залучення інвестицій, переслідуючи ціль продуктивного ведення господарської діяльності [4].

Так, протягом 2010-2014 рр. загальна чисельність зареєстрованих фермерських господарств знизилася на 5 %, чи 2096 одиниць. Позитивною тенденцією стало зниження кількості згаданої категорії сільськогосподарських виробників, які не здійснюють основний вид діяльності, на 359 одиниць. Необхідно зазначити, що зберігається висока частка фермерських господарств, які не здійснюють господарську діяльність у загальній кількості фермерських господарств (18 %).

Простежується негативна тенденція щодо великих і середніх та малих фермерських господарств. При цьому темпи зниження останніх перевищують перших. Основною причиною зниження малих фермерських господарств є їх банкрутство, великих і середніх – трансформування в інші організаційно-правові форми (табл.1).

Таблиця 1

Динаміка фермерських господарств України залежно від ступеня участі в сільськогосподарському виробництві та обсягах виробництва

Показник	Рік					2014 р., %, до	
	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2010 р.	2013 р.
Усього	41524	40965	40676	40752	39428	95,0	96,8
Фермерські господарства, які не здійснюють сільськогосподарську діяльність	7654	7872	6679	6956	7295	95,3	104,9
Фермерські господарства, які здійснюють сільськогосподарську діяльність	33870	33093	33997	33796	32133	94,9	95,1
Із них великі і середні	821	846	850	861	812	98,9	94,3
малі	33049	32247	33147	32935	31321	94,8	95,1

У 2014 р. основна кількість фермерських господарств зосереджена в трьох областях (Одеська, Миколаївська та Дніпропетровська). Незначна кількість фермерських господарств знаходиться в Івано-Франківській (1,4%), Чернівецькій та Чернігівській (1,7%) областях від загальної їх кількості. Великі і середні фермерські господарства в основному зосереджені в Дніпропетровській, Кіровоградській та Миколаївській, найменше – в Закарпатській, Львівській та Волинській областях.

Найбільша кількість малих фермерських господарств знаходиться в Одеській, Миколаївській та Кіровоградській областях.

Розвиток матеріально-технічної і технологічної оснащеності фермерських господарств, ефективно й раціонально її використання потребують відповідних площ землекористування.

Створення фермерських господарств відбувалося стихійно. Земельні ділянки надавалися всім, хто бажав організувати власне фермерське господарство без урахування особливостей сільськогосподарського виробництва, незалежно досвіду роботи з землею і наявної кваліфікації. Це сприяло тому, що створювалися невеликі фермерські господарства, засновані на особистій праці, продукція яких була неконкурентоспроможною.

За останні п'ять років площа землекористування зросла на 12,1 % і в 2014 р. становила 4,7 млн га (табл.2).

Таблиця 2

Динаміка сільськогосподарських угідь за формами власності у фермерських господарствах, тис. га

Показник	Рік					2014 р., %, до	
	2010	2011	2012	2013	2014	2010 р.	2013 р.
Усього	4199,9	4282	4392,2	4367,7	4707,4	112,1	107,8
Із них великі і середні	1595	1630,4	1682,3	1683	2094	131,3	124,4
малі	2604,9	2651,6	2709,9	2684,7	2613,4	100,3	97,3
У тому числі орендовані	3432	3508,4	3635,8	3628,4	4009,1	116,8	110,5
Із них великі і середні	1569,9	1603,3	1655,9	1656,1	2063,3	131,4	124,6
малі	1862,1	1905,1	1979,9	1972,3	1945,8	104,5	98,7

Основними землекористувачами є малі фермерські господарства, в яких сконцентровано 55,5 % сільськогосподарських угідь, що належать фермерським господарствам у цілому.

Для здійснення виробничо-господарської діяльності головним чином використовують орендовані земельні масиви. Так, у структурі землекористування на частку орендованих сільськогосподарських угідь в 2014 р. припадає: великих і середніх фермерських господарств – 98 %, малих – 74,4 %.

Упродовж 2010 – 2014 рр. зростає рівень концентрації сільськогосподарських угідь і ріллі зокрема. Так, у 2014 році проти 2010-го площа сільськогосподарських угідь із розрахунку на одне фермерське господарство зросла на 41,6 %, ріллі – 41,1%.

Протягом 2013 – 2014 рр. суттєвих змін у площі землекористування із розрахунку на одне фермерське господарство не відбулося. Проте в Донецькій області внаслідок певних трансформаційних змін площа одного великого і середнього фермерського господарства зросла в 2,7 раза. Дещо знизилася площа землекористування у згаданій категорії фермерських господарств у Тернопільській та Чернігівській областях.

Спостерігається концентрація сільськогосподарських угідь у малих фермерських господарствах Вінницькій, Дніпропетровській та Чернівецькій областей.

Основними землекоривачами сільськогосподарських угідь протягом 2005 – 2014 рр. є фермерські господарства з площею землекористування 100,1 – 500 га, в яких зосереджено близько 20 % сільськогосподарських угідь, які знаходяться в користуванні фермерських господарств. Відзначається суттєве зростання господарств, що не мали сільськогосподарських угідь майже на 70 %.

Протягом 2005 – 2014 рр. частка фермерських господарств із площею землекористування понад 4000 га збільшилася в 1,7 раза, при цьому площа землекористування зросла вдвічі.

Досвід країн Західної Європи показує, що ефективність виробництва вища там, де розміри землекористування перевищують 100 га, а у США – 400 га. При цьому досягається повна трудова зайнятість фермера і найвища ефективність використання капіталу. Від розміру господарства залежить ефективність використання техніки, транспорту та інших основних виробничих фондів, трудових ресурсів і виробництва в цілому. За розрахунками науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки», раціональні розміри фермерських господарств становлять для овочівницьких, плодоягідних і виноградних господарств 25 – 50 га; для господарств інших напрямів спеціалізації – 300 – 400 га. Тобто більшість існуючих господарств не мають достатньої кількості сільськогосподарських угідь для ефективної діяльності [5].

Фермерські господарства в умовах економічної кризи стають важливим чинником стабільності функціонування всього сільського господарства, забезпечують село додатковими робочими місцями, покращують трудову ресурсну зайнятість, сприяють залученню у виробничий процес пенсіонерів та підлітків, знижують сільське безробіття, сприяють оздоровленню селянського укладу, а також вирішують проблему трудового виховання підростаючого покоління. Займаючись у своїй сукупності виробництвом більш широкого набору сільськогосподарських культур і тварин, ніж організації великих форм господарювання, фермерські господарства допомагають зберегти біологічне різноманіття агроценозів, забезпечують їх стійкість, тим самим покращуючи екологічну ситуацію в сільській місцевості.

Непрестижність праці в сільському господарстві призводить до негативної тенденції зниження чисельності працівників у фермерських господарствах починаючи з 2005 року.

Протягом 2005-2014 рр. загальна чисельність працівників фермерських господарств знизилася на 30 %, із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь – майже в двічі.

У селі склалася важка кадрова ситуація. З одного боку є землі, на яких можна вести фермерське господарство, з іншого – молодь покидає розорене село і переселяється до міста. Помітивши цю тенденцію, видатний учений-економіст минулого століття А. В. Чаянов ще в 1918 р. відзначав: "Может ли наше бедное, бегающее по промыслам, работающее на фабриках и служащее по городам крестьянство стать действительно крестьянством, к земле прилегающим труд свой, от земли живущим и на земле благоденствующим? Много для этого нужно еще перестроить в нашей деревне. Нужны долгие годы упорной работы, работы каждого

кресьянина, кожного кооператора и агронома, чтобы нашу бедную деревню превратить в страну богатой и просвещенной трудовой земледельческой культуры". Ці слова актуальні і для нашого селянства, нашого села [6].

Також А. В. Чайнов стверджував: "Перше діло, яке ми повинні будемо зробити, – це повернути назад її населення, що тікало на відхожі промисли, і працю його прикласти на поліпшення рідного землеробства... само собою зрозуміло, що цю справу не можна зробити наказом від начальства або виданням якого-небудь декрету. Потрібно зробити так, щоб селянину не було чого тікати з села, щоб у селі він міг безбідно жити і знайти такі прибуткові заняття своєї праці, щоб йому ніколи було бігати на відхожі промисли. Важке це завдання... Але все-таки здійсненне"[7].

У структурі працівників залежно від юридичного статусу найбільшу питому вагу становлять члени фермерського господарства, що є свідченням про сімейний тип організації. Внаслідок соціальних і економічних чинників упродовж 2010 – 2014 рр. спостерігається поступове зниження членів фермерських господарств на 1%, найманих працівників – 7,8 %.

Через наявність певних юридичних особливостей щодо зайнятості сільського населення, а також сезонний характер виробництва відбулося зниження постійних працівників фермерських господарств протягом 2010 – 2014 рр. на 6,2 % та зростання кількості сезонних працівників на 21,6 %.

Протягом 2010 – 2014 рр. було встановлено, що найбільша кількість трудових ресурсів сконцентрована в малих сільськогосподарських підприємствах, що майже вдвічі більше, ніж у середніх і великих.

Наявність певних соціальних і економічних обставин призводить до зростання чисельності працівників у великих і середніх фермерських господарствах упродовж 2010 – 2014 рр. на 5 %, та зниження в малих – на 4,2%.

Протягом 2010-2014 рр. відзначається зростання чисельності працівників фермерських господарств на 20 %, у тому числі найманих – на 28,6 %, що свідчить про зростання ролі фермерського господарства як місця трудової діяльності у сільській місцевості.

За 2013 – 2014 рр. суттєвих змін у чисельності працівників фермерських господарств не відбулося. Найбільш потужні середні і великі фермерські господарства за чисельністю працівників знаходяться в Закарпатській, Львівській та Чернігівській областях

Суттєвої варіації чисельності працівників у малих фермерських господарствах по регіонах не спостерігається, чисельність їх коливається в межах 1 – 2 особи.

Як показала проведена оцінка діяльності фермерських господарств, сучасні господарства мають потребу у висококваліфікованих фахівцях, що володіють знаннями основ агротехніки вирощування сільськогосподарських культур, веденням бухгалтерського обліку, оподаткування, здатні виконувати комерційні та управлінські функції. Як правило, кількість членів фермерського господарства обмежується складом сім'ї, обов'язки між членами господарства чітко розподілені, найманих працівники залучають переважно на посівні та збиральні роботи.

Разом із тим слід зазначити, що наявний освітній і віковий потенціал членів фермерського господарства дозволяє повністю забезпечити виконання всіх трудових процесів в аграрному виробництві – від виробничих операцій до здійснення управлінської та комерційної функцій, що визначають підприємницький характер діяльності фермерських господарств.

Ефективне ведення сільськогосподарської діяльності неможливо без достатнього забезпечення технічними засобами для виконання всього циклу робіт із виробництва, зберігання та переробки продукції.

Формування технічного забезпечення фермерських господарств потребує комплексного підходу до вирішення питання через вдосконалення фінансово-кредитних відносин, розвиток кооперації, розвиток інтеграційних процесів в АПК та державного регулювання. Результатом підвищення технічного забезпечення є зростання рівня платоспроможності, конкурентоспроможності, прибутковості, ліквідності активів, економічного потенціалу фермерських господарств, що забезпечить в майбутньому можливість формування власних джерел для інвестування.

Протягом 2010 – 2014 рр. спостерігається поступове нарощування технічного потенціалу фермерських господарств як для виробництва продукції рослинництва, так і тваринництва, за виключення придбання кукурудзозбиральних комбайнів. Проте в нинішніх умовах збирання кукурудзи можливе з використанням зернозбиральних комбайнів, обладнаних спеціальним технічним засобом.

Таблиця 3

Динаміка технічного забезпечення фермерських господарств України, од.

Показник	Рік					2014 р., %, до	
	2010	2011	2012	2013	2014	2010 р.	2013 р.
Трактори – всього	29254	31981	34960	35019	33593	114,8	95,9
Автомобілі	12590	13829	14854	14892	13616	108,1	91,4
Плуги	10034	11882	13343	13938	14281	142,3	102,5
Культиватори	14098	16447	18211	19114	18776	133,2	98,2
Борони	30534	35061	36007	35760	34511	113,0	96,5
Машини посівні та для садіння – всього	16281	18051	19939	19982	19675	120,8	98,5
Комбайни і машини:							
зернозбиральні	7743	8492	8974	8572	8355	107,9	97,5
кукурудзозбиральні	344	331	309	341	340	98,8	99,7
Техніка для післяврожайних робіт	3184	3934	4432	4722	4937	155,1	104,6
Доїльні установки та апарати	604	682	754	736	788	130,5	107,1
Очишувачі-охолоджувачі молока	129	159	188	200	214	165,9	107,0

Відсутність в достатній кількості техніки, а також її фізичний та моральний знос призводять до порушення технології обробітку сільськогосподарських культур і, відповідно, до втрат врожаю.

Купівельна спроможність фермерських господарств формується за рахунок власних коштів, банківських кредитів, лізингових механізмів і бюджетних програм. Основними власними джерелами поповнення капітальних вкладень для оновлення технічного парку є відрахування від прибутку та амортизаційні нарахування [8]. Однак через низький рівень рентабельності та невеликі обсяги виробництва за рахунок власних джерел фермерські господарства не в змозі забезпечити нарощування і відновлення основних засобів. Отримання банківських кредитів є досить проблемним через відсутність заставного майна та низьку ліквідність. Можливе лише отримання короткострокових кредитів, а для вирішення проблеми технічного оновлення парку машин необхідні довгострокові кредити. В Україні діє три державні програми: часткова компенсація вартості складної сільськогосподарської техніки; фінансовий лізинг; часткова компенсація відсотків за кредитами комерційних банків. Це може тільки частково вирішити проблему технічного забезпечення. Потрібна пряма державна підтримка фермерів пільговим довгостроковим кредитуванням, або ж цільовим фінансуванням з бюджету чи поставкою техніки з відстрочкою плати за неї. Однак через малий обсяг робіт техніка, особливо вузькоспеціалізована, у фермерських господарствах тривалий час простоє. Тому на даному етапі вбачається доцільним розвивати різноманітні організаційні форми спільного використання техніки, що дасть можливість забезпечити економію ресурсів та збільшити коефіцієнт використання сільськогосподарських машин та обладнання

Висновки. З метою ефективного розвитку та прискорення нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах повинні бути розроблені та впроваджені дієві механізми державної підтримки їх подальшого розвитку, а саме: розробка методичних підходів типізації фермерських господарств, адаптувавши до вітчизняних умов методику FADN, що є основою для визначення та класифікації сільськогосподарських товаровиробників у країнах ЄС; розробка регіональних програм підтримки фермерських господарств, які будуть фінансуватися за рахунок коштів місцевих органів самоврядування і спрямовуватися на виробництво тих видів сільськогосподарської

продукції, по яких спостерігається дефіцит в регіоні; надання переваги місцевим фермерським господарствам під час проведення тендерних закупівель при постачанні продовольства в заклади харчування, які знаходяться на утриманні місцевого та державного бюджетів; створення передумов для формування об'єктів ринкової інфраструктури на кооперативних засадах та організація наукового супроводу; стимулювання розвитку свинарства та молочного і м'ясного скотарства шляхом здешевлення кредитів через Фонд сприяння розвитку фермерських господарств та приватних землевласників на придбання свиноматок, кнурів, корів, бугаїв-плідників та на будівництво тваринницьких приміщень; передбачати фермерським господарствам кошти з держбюджету та бюджетів усіх рівнів для часткової компенсації витрат при штучному осіменінні корів високоцінною спермопродукцією вітчизняної селекції.

Список літератури

1. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: [Монографія] / Горьовий В.П. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 570 с.
2. Касл Э. Эффективное фермерское хозяйство / Э. Касл, М. Беккер, А. Нельсон. – [пер. с англ.]. – М. : Агропромиздат, 1991. – 496 с.
3. Липчук В.В. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку / В.В. Липчук, Л.Б. Гнатишин, О.М. Кордоба. – Львів : [б. в.], 2010. – 236 с.
4. Саблук П.Т. Передумови і фактори розвитку фермерства в Україні / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк // Вісник аграрної науки. – 1993. – №2. – С. 3-13.
5. Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку: Монографія / Шульський М.Г. – Львів : [б. в.], 2004. – 392 с.
6. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство / Чаянов А.В. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
7. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / Чаянов А.В. – М. : Наука, 1991. – 454 с.
8. Кулінич В.М. Особливості діяльності фермерських господарств як підприємницької форми господарювання / В.М. Кулінич // Економіка АПК. – 2008. – № 7. – С. 52-54.

Фермерские хозяйства: современное состояние и проблемы развития

И. Н. ДЕМЧАК, к. э. н.

Украинский научно-исследовательский институт продуктивности агропромышленного комплекса

И. В. СВИНОУС, д. э. н., профессор

Белоцерковский национальный аграрный университет

Д. Н. МИКИТЮК, к. с.-х. н., доцент

Украинский научно-исследовательский институт продуктивности агропромышленного комплекса

О. П. СИДОРУК, соискатель

Украинский научно-исследовательский институт продуктивности агропромышленного комплекса

В. А. БИБА, соискатель

Белоцерковский национальный аграрный университет

Приведены данные о состоянии функционирования фермерских хозяйств Украины, а именно: наличие ресурсного потенциала, эффективность производства и уровень государственной поддержки.

Farmerski gospodarstva: suchasnyi stan ta problemy rozvytku

I. DEMCHAK

Ukrainian research institute productivity of agroindustrial complex

I. SVYNOUS

Bilotserkivskyi natsionalnyi ahrarnyi universytet

D. MYKYTIUK

Ukrainian research institute productivity of agroindustrial complex

O. SYDORUK

Ukrainian research institute productivity of agroindustrial complex

V. BYBA

Bilotserkivskyi natsionalnyi ahrarnyi universytet

Scientific collection presents information on the functioning of farms Ukraine, namely the availability of resources, efficiency and level of government support.